

10. “Думська площа” — втілення ідеї консолідації в багатонаціональній Одесі // Думська площа. — 1997. — 2 липня. — С. 1.
11. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. — К., 2000. — С. 306.
12. Курас І. Ф. Етнополітологія: перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — С. 297.
13. Джавадов Т. Д. Роль Ассоциация национально-культурных и культурно-просветительских объединений в развитии многонациональной культуры Одессины // Конституція України та відродження культури національних меншин Одещини: Науково-практична конференція (12-13 червня 1997 року) / Упорядник М. Г. Польовий. — Одеса, 1998. — С. 15-24.
14. Тегран Джавадов. Без приоритета прав всех народов нет правового государства // Одесский вестник. — 1995. — 20 апреля. — С. 6.
15. Феликс Мильштейн: “Вместе у нас получится лучше!” // Одесский вестник. — 1995. — 20 апреля. — С. 6.

*К. В. Познанська*

**ПОСИЛЕННЯ СИСТЕМАТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ БІЛЬШОВИКІВ  
ПРОТИ ПРАВОЕСЕРІВСЬКОЇ ТА МЕНШОВИЦЬКОЇ  
ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В 1920 — 1922 РР.  
В УКРАЇНІ**

Проблема становлення однопартійної системи в СРСР і на Україні, а також значення небільшовицького соціалізму в післяжовтневий період давно привертала увагу вітчизняних та зарубіжних істориків. Сьогодні більшість українських істориків та політологів вважають, що боротьба з опозиційними партіями була одним з пріоритетів РКП(б). Вони доводять за допомогою архівних документів застосування репресій і знищувальних заходів щодо соціалістів та їх лідерів. Це роботи О. Бриндака [1], С. Кокіна і О. Мовчан [8]; В. Ченцова [12]; Р. Ветрова і С. Донченко [3].

Серед зарубіжних публікацій за цією проблемою можна виділити дослідження російського історика Д. Павлова [9] та спогади меншовиків — емігрантів [5].

В цілому літератури, яка стосується насильницької ліквідації соціалістичних партій більшовиками, порівняно небагато. Ця стаття — спроба автора комплексно дослідити поновлення з новою си-

лою більшовицьких репресій у 1920 — 1922 роках і продовження діяльності РСДРП(м) та ПСР (есерів) за цих умов.

Утиски соціалістичних партій меншовиків та есерів почалися з перших місяців більшовицького “панування”. Продовжувалися вони і у 1920 — 1922 рр, набуваючи різних форм і методів, санкціоновані вищими органами влади, поступово ставали більш жорстокішими і вели до повної ліквідації вищезазначених партій. Відношення влади до партійної інтелігенції було особливо безкомпромісним.

Якщо у роки громадянської війни комуністи мали потребу в співпраці з іншими політичними силами для звільнення країни від ворожих сил білогвардійців та інтервентів, то із закінченням бойових дій почалося поступове витіснення “контрреволюційних сил”, до яких були віднесені меншовики та есери, з усіх сфер життя. [3, 190].

В березні 1920 р. проти членів РСДРП Києва та Юзівки були проведені судові процеси за беззмістовними звинуваченнями в співробітництві з Денікіним. В травні 1920 р. постановою Політбюро ЦК РКП було покладено край сподіванням меншовиків на поновлення їх легальної газети, згідно з червневим рішенням того ж органу влади, всі наркоми отримали вказівки висилати в провінцію меншовиків, що “працюють в комісаріатах та спроможні грати хоча б яку політичну роль”. В липні 1920 р. Політбюро надало ваді ВНК “розробити план розселення меншовицьких політичних вождів для їх політичного знешкодження”. Не дивлячись на ці обставини, меншовики були досить популярними у робітничому середовищі серед кваліфікованих робітників та у профспілковому русі. Це засвідчили успіхи їх на виборах в Ради влітку 1920 р. де РСДРП отримала 205 мандатів в Харківському раддепі, 120 — в Катеринославському, 78 — в Кременьчужському. Популярність РСДРП серед робітників викликала хвилю репресій проти цієї партії з боку влади по всій країні. Меншовики потрапили в Ради, але можливості виступати там у них майже не було [9, 39].

12 (17) серпня 1920 р. в Харкові відкрилася Всеукраїнська конференція РСДРП, в якій приймали участь представники Катеринослава, Миколаєва, Одеси, Кременьчуга, Києва та інших міст. На конференції переважало ліве крило партії меншовиків і обговорення проводилися по питанню соціальної революції, але на третій день

роботи конференції явилася НК і заарештувала всіх делегатів. Всього ув'язнені були 100 меншовиків. До кінця року їх утримували у в'язниці, намагаючись знайти компромат, а потім за вироком “належність до правого крила РСДРП” вислали у Грузію [5, 95]. Використовуючи матеріали конференції, Всеукраїнська НК провела дії по ліквідації меншовицьких організацій і в інших містах — Києві, Чернігові, Полтаві, Одесі, Миколаєві та інших. Були заарештовані сотні меншовиків, яких кинули до в'язниць. З цього приводу орган ЦК КП(б)У, газета “Комуніст”, подала кілька статей із назвою “Некролог по РСДРП “і “Кінець меншовизму на Україні”. В цих статтях стверджувалося, що меншовизм в Україні нібито знищений остаточно [3, 196].

Щодо партії есерів, в 1920 р. циркулярно об'явленої “найсильнішим ворогом радянської влади”, то в результаті проведеної ВНК в серпні — вересні низки арештів ув'язненими виявилися 19 членів та співробітників ЦК партії есерів, не враховуючи декількох сотень ланкових партійців. Чисельність партії з 1920 р. різко зменшувалася, більшість організацій розпадалися або були на межі розпаду, низка відомих діячів партії, особливо правого напрямку, що так чи інакше орієнтувалися на білогвардійців та інтервентів під час громадянської війни, опинилася в еміграції. В червні 1920 р. було реорганізоване партійне керівництво — створене Центральне Організаційне бюро ЦК ПСР у складі членів старого ЦК, що вціліли від арештів та впливових членів партії. Зосередження більшовиків при владі перші декілька років не залишали у есерів ілюзій відносно того, що більшовицька диктатура здатна на поступову мирну еволюцію в бік демократії. Питання про повалення цієї диктатури залишалося для есерів питанням життєвої необхідності трудової демократії [11, 449].

На X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) радянською владою був взятий новий економічний курс, що повинен був подолати кризові явища в господарстві держави. Одночасно були прийняті рішення про посилення боротьби з меншовиками та есерами. При цьому підкреслювалася двоєдиність останнього завдання: рішуче посилити репресії проти тих опортуністичних лідерів і діячів партій, які продовжували свою роботу проти Радянської влади, і в той самий час залучати кращі робітничі групи соціалістів, що намагалися спів-

робітничати з більшовиками. Але на практиці репресивні заходи проти меншовиків та есерів переважали ідейно-політичні [3, 199].

На 10-й Раді партії есерів був розглянутий перехід радянської влади до НЕПУ. Останній був оцінений есерами, як свідectво повного банкрутства радянської ідеології, економічної та державної політики та, як прагнення більшовицької партії зберегти своє панування “у що б це не стало, ціною будь-якого компромісу та відмови від усієї своєї соціальної програми” [11, 450]. В умовах мирного розвитку країни есерівська альтернатива цього розвитку, що передбачала демократизацію не тільки економічного, але й політичного ладу, могла б стати дуже привабливою для широких народних мас. Розуміючи це, більшовики застосовували всі можливі міри для дискредитації ідей та політики ПСР та того, щоб фізично прибрати її з політичної арени. Керована наказами ЦК РКП(б), ВНК видала для виконання всіма місцевими губкомами циркуляри № 10 від 31 січня 1921 р. “Про партію соціалістів-революціонерів (правих і центра)” [9, 141-148], та № 11 від 10 лютого 1921 р. “Про партію соціал-демократів (меншовиків)” [9, 148-155], де праві есери та меншовики називалися “найнебезпечнішими серед усіх контрреволюційних партій” діяльності яких треба “всіляко перешкоджати”, а також наказ № 52 від 28 лютого, який наказував усім губ. НК “у найкоротший строк розбити апарат есерів и меншовиків”, для чого ВНК наказував усіх есерів та меншовиків з інтелігенції “вилучити”. Наказувалося особливо обережно діяти у відношенні активних меншовиків та есерів, що працюють на заводах, рішення про арешт осіб з робітничої середі приймати тільки з парткомами [9, 48]. Для здійснення запропонованих в цих документах дій знайшовся незабаром зручний привід — повстання в Кронштадті 28 лютого — 18 березня 1921 р., у підготовці якого звинуватили соціал-демократів та есерів. Вже 10 березня бюро Донецького губкому КП(б)У вирішило “для попередження виступів” в м. Бахмуті — “ліквідувати активну частину меншовиків, есерів та анархістів” [8, 34]. Арешти меншовиків та есерів прокотилися по всій Україні. Зокрема в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Кременчуці, Житомирі, та всьому Донецькому басейні були заарештовані і кинуті до в’язниць сотні соціал-демократів та есерів [Там само]. 14 березня всім губкомам КП(б)У був направлений секретний циркуляр за підписом секретаря

ря КП(б)У Ф. Кона, про посилення боротьби з “антантівськими шпигунами” — меншовиками і есерами. Цей документ офіційно зобов’язував всіх членів КП(б)У взяти участь в репресіях проти есерів та меншовиків: “Обов’язок кожного комуніста всіляко сприяти НК і особливим відділам та дієво допомагати їм в завданнях в галузі боротьби із шпигунством і контрреволюцією” [8, 35]. Без сумніву, це сприяло остаточному закріпленню в політичній свідомості більшовиків агресивної непримиренності до опонентів цих двох партій.

Репресивні заходи поєднувалися з агітаційними, які компрометували меншовиків перед робітничою інтелігенцією і рядовими трудящими. Для агітаційної пропаганди в колективи робітників, насамперед крупних підприємств, були направлені комуністи-політпрацівники, які проводили агітацію проти меншовицького профспілкового керівництва. IX з’їзд РКП(б) висунув гасло одержавлення профспілкового руху, а незалежність профспілок, яку плекали меншовики, була визнана більшовиками, як “надзвичайно шкідлива для справи соціалізму” [4, 478].

Комуністам була потрібна підтримка робітників у боротьбі з меншовиками, тому у грудні 1921 року Агітпропвідділ ЦК РКП(б) розробив теми збірок про меншовиків і есерів, до роботи над якими були залучені партійні публіцисти [7, 364; 10, 177].

З соціалістичною пресою проводилася справжня війна, результатом якої стало припинення виходу легальних меншовицьких та есерівських газет в Росії і на Україні [3, 177-178].

В 1922 р. черговий антисоціалістичний похід очолив сам Ленін. “За публічний прояв меншовизму наші суди повинні розстрілювати, інакше це не наші суди”, — заявив він в березні 1922 р. в промові на XI з’їзді РКП(б) [13, т. 45, с. 89]. В результаті в першому радянському Карному кодексі 1922 р. з’явилася 58-ма стаття, що карала вищою мірою — розстрілом — за цілу низку злочинів, що були сформульовані зразково так: “організація з контрреволюційною метою збройних повстань або вторгнень на радянську територію збройних загонів або банд”, або “участь у будь-якій спробі з тією ж метою захопити владу в центрі та на місцях” [9, 57]. З такими виироками було страчено чимало соціалістів.

Отримало широке застосування щодо соціалістів та інших “контрреволюціонерів” заслання за кордон без права повернення на бать-

ківщину, що було також ініційоване Леніним. В 1922 р. така міра покарання набула масових масштабів, особливо стосовно інтелігенції [14, 46].

Арешти соціалістів йшли безперервно та ще і ще збільшувались за чисельністю. З 1922 р. меншовиків та есерів ув'язнювали виключно для того, щоб схилити їх до виходу з партії з обов'язковим публічним “каяттям”. Кожний випадок визнання меншовиками чи есерами негативного ставлення до свого членства у “контрреволюційній” партії оприлюднювався у пресі. Тих, хто покаявся, звільняли, але продовжували наглядати. Ті члени опальних партій, які не зраджували своїм переконанням, могли більше не вийти з стін ДПУ [9, 60].

Влітку 1922 р. в Москві відбувся судовий процес над 34 лідерами правих есерів, 12 з яких було засуджено до розстрілу. Тільки завдяки світовій громадськості міру покарання було замінено на ув'язнення [1, 130]. Результати процесу були використані у пропагандистській кампанії, яка супроводжувалася масовим виходом із ПСР рядових есерів, які прилюдно зрікались своїх зрадницьких “вождів”, відмовлялися від ідеології. В Харкові, Катеринославі, Києві, Полтаві, Одесі та багатьох інших містах почався вихід есерів із партії [3, 201].

Але і після цього процесу праві есери спробували ще раз заявити про себе, як активну політичну силу. Це відбулося під час підготовки та проведення нових виборів до Рад. Наприкінці вересня — на початку жовтня 1922 р. посилили свою діяльність праві есери у Києві — надрукували і розповсюдили свої листівки — відозви. В Одеській губернії есери в жовтні посилили свою роботу на селі: вели усну агітацію і також розповсюджували серед селян відозви. Проте найбільший вплив правих есерів зберігався в той час у Харкові: у вересні — жовтні там відбулися з'їзди профспілок і кооперації, на яких есерам разом з меншовиками вдалося навіть декілька формально безпартійних фракцій. Однак керівництво ЦК КП(б)У наказало своїм партійним органам ДПУ активізувати боротьбу з есерами і іншими опозиційними партіями, бо інакше, вважало керівництво, “важкий матеріальний стан робітників та податковий тиск на селянство можуть створити сприятливе підґрунтя для контрреволюційної агітації” [8, 49]. Ці директиви негайно виконувалися.

Поступово до кінця 1923 р. саме існування партії було зведено на нівель за допомогою репресивних заходів влади.

З 1922 р. РСДРП меншовиків, “завдяки” винищувальній політиці влади Рад, фактично перейшла на нелегальне становище. Це дещо активізувало партію. Головком РСДРП організував негласну чистку своєї організації та вжив всі можливі засоби конспірації. На Поділлі, Чернігівщині і у Запоріжжі соціал-демократи так і не змогли відродити свої організації. Проте у Харкові і Катеринославі меншовики мали підтримку серед працівників швейної, шкіряної і поліграфічної промисловості. Активність меншовиків було визначено і в циркулярному листі ОДПУ від 27 липня 1922 р., який передбачав проти них комплекс заходів. Зокрема, всі члени РСДРП мали бути під суворим контролем, переглядалася вся їх кореспонденція, виявлялися зв'язки. На кожного з них заводилися особисті справи, що містили, між іншим, біографічні дані, дані про партійну діяльність. Такий нагляд дозволяв ДПУ періодично проводити “ліквідації” організацій меншовиків [12, 301]. Вправна ліквідаційна тактика влади більшовиків у 1923 — 1924 рр. привела партію соціал-демократів до самоліквідації.

Дійсною причиною поновлення репресій проти соціалістичних партій меншовиків та правих есерів стала невпевненість керівників радянської держави в здібності утримати в своїх руках владу після закінчення громадянської війни. Змінивши політику воєнного комунізму на новий економічний курс і дозволивши в області економіки ринкові відносини, приватну власність, більшовицьке керівництво розуміло, що пожвавлення дрібнобуржуазних відносин обов'язково викличе спалах політичних вимог: свободи слова, свободи волевиявлення, свободи друку, а це вже було безпосередньою загрозою владі, навіть до зміни соціального ладу. Тому партійне керівництво, передусім В. І. Ленін, вирішили змушені тимчасові поступки в економіці супроводжувати безжалісним придушенням будь-яких опозиційних виступів. Яскравим виразом такої політики виявилися розгром селянських рухів, Кронштадтського повстання, наступи на церкву (підриг її матеріальної бази шляхом вилучення цінностей, масові арешти священослужбовців), а також репресії відносно членів партій есерів та меншовиків.

*Література:*

1. *Бриндак О. Б.* Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття. — *Одеса*, 1998. — 182 с.
2. *Вардин И.* Партия меньшевиков и Октябрьская революция. — *М.*, 1922; *Диманштейн С.* Кто такие меньшевики? — *Харьков*, 1923; *Луначарский А. В.* Бывшие люди. Очерки истории партии эсеров. — *М.*, 1922; *Стеклов Ю.* Партия социалистов-революционеров (правых эсеров). — *М.*, 1922.
3. *Ветров Р. І., Донченко С. П.* Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900 — 1925 рр.). — *Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ*, 2001. — 245 с.
4. *В. И. Ленин* и ВЧК (1917 — 1922). Сб. документов. — *М.*, 1975. — 750 с.
5. *Волин С.* Большевики на Украине. 1917 — 1921. — *Нью-Йорк*, 1962. — 146 с.
6. *Гусев К. В.* Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. (Исторический очерк). — *М.*, 1975. — 382 с.
7. *Курас И. Ф.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — *Киев*, 1978. — 315 с.
8. *Кокін С. А., Мовчан О. М.* Ліквідація більшовиками правосерівської та меншовицької опозиції в Україні 1920 — 1924 рр. — *К.*, 1993. — 58 с.
9. *Павлов Д. Б.* Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов, 1917 — сер. 1950-х годов. — *М.*, 1999. — 250 с.
10. *Подболотов П. А., Спиринов Л. М.* Крах меньшевизма в Советской России. — *Л.*, 1988. — 320 с.
11. Партия социалистов-революционеров // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX вв. Энциклопедия. — *М.*, 1996. — 872 с.
12. *Ченцов В. В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — *Тернопіль*, 2000. — 486 с.
13. *Ленін В. І.* ПЗТ.
14. Очистим Россию надолго. К истории высылки интеллигенции в 1922 г. / Вступ. статья А. Н. Артизова. // Отечественные архивы. — 2003. — № 1. — С. 40-82.